

«ЦЕНТРАЛЬНИЙ УЧНІВСЬКИЙ ГУРТОК»

МІСТА ОДЕСИ В ІСТОРІЇ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ

УЧНІВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Одним із напрямів опозиційного учнівського руху другої половини ХІХ ст. було захоплення вихованців середніх навчальних закладів народовольськими ідеями. У 80-х роках ХІХ ст. відбувається піднесення опозиційних виступів учнівської молоді під гаслами «Народної волі», кульмінаційним моментом яких на Півдні України було створення організаційного центру — центрального одеського народовольського учнівського гуртка. Означена подія мала неабияке значення для подальшого розвитку опозиційного руху учнівства на Півдні України. Водночас це питання не дістало належного висвітлення в історичній літературі.

Історіографія проблеми народовольського руху взагалі й участі в ньому учнівства зокрема в цілому репрезентативна. Серед багатьох праць, присвячених народовольському рухові в Україні, хотілося б виокремити роботи С. І. Світленка¹ та А. М. Катренка². Означені автори на доволі ґрунтовному фактичному матеріалі характеризують діяльність народовольців. А. М. Катренко, висвітлюючи це питання в своєму дослідженні, подає детальні факти про існування й центрального одеського народовольського учнівського гуртка. Однак питання опозиційного руху учнівства, ролі означеного гуртка в ньому не було предметом дослідження, а отже, автором не розглядалось.

Питанню опозиційного руху учнівства другої половини ХІХ ст. було присвячено низку спеціальних праць. Це роботи В. Дінзе³, Б. В. Тітлінова⁴, П. С. Ткаченка⁵, В. Й. Борисенка, Г. А. Непорожньої⁶ та інших, які містять важливі відомості про опозиційні виступи учнівства. Проте в силу різних причин лише побіжно торкаються досліджуваного факту.

Перелічене наводить на думку про необхідність більш детального розгляду історії центрального одеського народовольського гуртка. Особливо це стосується визначення місця цього гуртка в загальному опозиційному русі учнівської молоді Півдня України, встановленню характеру зв'язків центрального гуртка в Одесі з рештою учнівських гуртків Півдня України. Висвітлення цих проблем поставлено за завдання даної статті.

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали, поміщені в фондах Державного архіву Кіровоградської області та фондах жандармських управлінь Центрального державного історичного архіву у місті Києві.

В другій половині ХІХ ст. Одеса була одним з головних центрів і революційного життя Російської імперії й, безперечно, головним центром роботи революціонерів на півдні України. Тому й не дивно, що на початку 80-х років ХІХ ст. саме тут виникає організаційний центр учнівського опозиційного руху.

На початку 80-х років в Одесі активно працювала народовольська група В. І. Сухомлина — О. М. Кашинцева. Значною і результативною виявилась діяльність групи серед студентської й учнівської молоді. Вона була спрямована на підготовку нового поповнення

рядів підпільників. Як відзначалось у документах, учнівська організація була «задумана і частково виконана з метою мати достатньо підготовлених людей для революційної партії». Діяльність учнів-гуртківців в Одесі, за свідченням гімназиста Й. Склевецького, хоча й «не може бути названа соціалістичною, але, безперечно, служить підготовкою до такої»⁷.

Під впливом народовольців В. І. Сухомлина та О. М. Кашинцева на базі гуртків саморозвитку, які існували в Рішельєвській гімназії, реальному училищі, 2-й гімназії, духовній семінарії, поступово було створено центральний одеський народовольський гурток⁸.

Ще в серпні — вересні 1883 р. в Одесі виник новий великий учнівський гурток саморозвитку, в який входили А. П. Верцинський, Г. Ф. Борзяков, І. Ф. Борзяков, Д. Ф. Лебедев, С. І. Драчинський, Є. Зволинський, В. Околович, О. Волчанецький та ін. Діяльність його спрямовував В. І. Сухомлин. На сходках члени гуртка спочатку читали і обговорювали книги з політекономії, твори Б. Флеровського, П. Л. Лаврова, Д. І. Писарева. Пізніше з'явилися революційні видання — брошури про А. І. Желябова, С. Л. Петровську, газ. «Народная воля», журнал «Община», брошура «Сказка о четырех братьях» та ін. Народовольська група забезпечувала молодих гуртківців нелегальними виданнями через Л. Верцинського і Г. Борзякова. В гуртку стали обговорювати різні питання суспільного життя. За свідченням Й. Склевецького, на зборах «Мова йшла про народ, його становище і про те, як допомогти йому, причому це питання було розв'язано в тому розумінні, що обов'язок кожної чесної людини, особливо інтелігентної, подавати підтримку народу». Головні діячі гуртка Л. Верцинський і Г. Борзяков пропонували своїм однодумцям розповсюджувати народницьку літературу в усіх навчальних закладах міста⁹.

Наприкінці 1883 р. остаточно сформувався одеський центральний учнівський народовольський гурток. На сходках його членів (Г. Ф. Борзяков, І. Ф. Борзяков, Л. П. Верцинський, Й. Й. Склевецький, С. І. Драчинський, Д. Ф. Лебедев та ін.) спільні читання вже не проводилися. За свідченням І. Борзякова, розмови «йшли виключно про організацію гуртків серед учнів з метою підготовки їх до майбутньої революційної діяльності». Д. Лебедев на допиті також показав, що на сходках точилися бесіди загального характеру. Так, одного разу Л. Щецинський відстоював думку, що «для народного блага треба дбати про піднесення розумового розвитку народу», що «народні бідування є результатом гноблення уряду, а тому його необхідно знищити». На іншому зібранні обговорювалося питання про необхідність збирати кошти на революційні справи та методи їхнього збору¹⁰.

Загальне спрямування центрального учнівського гуртка забезпечував В. І. Сухомлин, а в час його відсутності — Я. Г. Барський, М. Кашинцев і А. В. Шлемензон. Практичне безпосереднє керівництво ним здійснювали Л. Верцинський і Г. Борзяков. Після виникнення цього гуртка було розроблено «Програму гімназической організації». Ця програма була написана на зразок народовольських документів. Вона містила в собі преамбулу, пункти:

1. Мета організації, II. Організація, III. Робота організації¹¹.

Так, зокрема, в преамбулі говорилося про становище в середніх навчальних закладах: «Думку бажають подавити в самому її початку, для цього середньо-учбові заклади облаштовані так, аби подавляти, знищувати будь-яку думку, готувати на користь уряду чиновників та шпигунів»¹².

В першому пункті «Программы гимназической организации» засвідчувалася мета її створення та єдино можливий шлях виходу з кризової ситуації в суспільстві. «Організація ставить собі за мету створення особистостей, які здатні критично поставитись до політичного та соціального ладу як російського, так і західноєвропейського, які здатні зрозуміти значення та роль особистості в історії. Маючи на увазі, що наш привілейований стан та розвиток коштував потоків крові народу, що його економічне становище надзвичайно погане, що він годує пануючі класи, сам повсюдно голодує та знесилюється, що, нарешті, наш моральний обов'язок допомогти народу скинути економічний і політичний гніт, організація вважає своїм моральним обов'язком створювати особистості, які здатні стати до лав істинно чесних борців за народну справу — соціалістів-революціонерів; революційним соціалізмом взагалі, народовольським зокрема єдино можна прийти до дійсного звільнення народу»¹³.

Решта пунктів програми була присвячена організації практичної роботи «Гимназической организации»: діяльності центрального гуртка, розпорядчого комітету, пропаганді, облаштуванню бібліотеки, грошових зборів та інше.

Центральний учнівський гурток розпочав виконання своєї програми. Передусім його члени намагалися організувати учнівські осередки в одеських навчальних закладах. О. Волчанецький створив учнівський гурток у Рішельєвській гімназії. Гурток саморозвитку виник серед учениць приватної гімназії Піллер. Робилися спроби утворити їх у реальному училищі та 2-й гімназії. Крім того, учасники центрального учнівського осередку прагнули налагодити безпосередні контакти з демократично настроєними вихованцями навчальних закладів Херсона, Миколаєва, Кишинєва, Ростова та інших міст. При цьому ними ставилося таке завдання: організаційно зміцнити вже існуючі гуртки самоосвіти і дати їм революційне спрямування, організувати нові гуртки, спираючись на демократично настроєну молодь. З цією метою до Херсона виїздив Г. Ф. Борзяков, до Миколаєва — А. П. Верцинський. І. Ф. Борзяков відвідав Кишинів. Г. Борзяков, зустрівшись з деякими прогресивно настроєними вихованцями херсонської гімназії, запропонував створити гурток і передав їм нелегальну літературу. Л. Верцинський, імовірно, встановив зв'язок з миколаївським учнівським гуртком Л. О. Кирилова, бо навесні 1884 р. його члени мали у своєму розпорядженні статут гімназійного гуртка, діяльність гуртка вийшла за освітні рамки і набула досить активного характеру¹⁴. Однак тут не варто перебільшувати роль центрального одеського гуртка з його народовольською спрямованістю. Дійсно, діяльність миколаївського гуртка Леонтія Кирилова набула більш організованого, але самоосвітнього характеру. При обговоренні програми миколаївського гуртка «...пропозиція Кирилова поставити на перший план допомогу соціалістичній партії була віднесена на останній...»¹⁵. Можна казати, що з десяти активних членів цього гуртка лише Л. Кирилов став на позиції народовольців.

Після налагодження І. Борзяковим контактів з учнівською молоддю Кишинєва звідти в Одесу прибув гімназист К. Стері, який взяв із собою для кишинівців «Програму

гимназической организации». Гурток О. Волчанецького, що існував у Рішельєвській гімназії, встановив зв'язок з учнівським гуртком у ростовській гімназії. Звідти в Одесу було передано примірник гектографованого журналу «Школа и жизнь», що видавався нелегально. Дещо пізніше члени гуртка О. Волчанецького налагодили стосунки з учнівською молоддю Немирова і надіслали туди низку нелегальних видань. Вони були розповсюджені серед немирівських гімназистів¹⁶. Про ймовірність намагання розповсюдити свою діяльність в м. Акермані свідчить знайдена поблизу місцевої чоловічої прогімназії «Программа гимназической организации»¹⁷.

Дослідниця О. І. Бабіна вважає, що найбільш тісними були зв'язки між учнівськими гуртками саме на півдні Росії. Найбільший за силою революційний рух мав місце у Київському, Харківському, Одеському учбових округах, де за період 1881—1887 рр., за статистикою, близько 63% брали участь у революційних хвилюваннях. Так, в Одеському учбовому окрузі революційною боротьбою займалися учні майже 82% чоловічих гімназій¹⁸. Саме тому завдання одеських гуртківців із залучення до спільної роботи різних гуртків були цілком реальними.

Зв'язки одеських революціонерів з учнівськими гуртками інших міст настільки зміцніли, що в квітні 1884 р. в Одесі був скликаний з'їзд їхніх представників, на якому обговорювалися програми різних гуртків. Після дебатів була схвалена і прийнята до керівництва програма центрального одеського народовольського учнівського гуртка. Згідно з цією програмою в гуртку було створено розпорядчий комітет, до складу якого увійшли Г. Ф. Борзяков, А. П. Верцинський й І. Ф. Борзяков. Він мав координувати діяльність членів центрального гуртка, які не збиралися на збори у зв'язку з арештами в Кишиневі, а також підтримувати контакти з одеською народовольською групою та учнівськими гуртками¹⁹.

За пропозицією В. І. Сухомлина, центральний учнівський гурток Одеси взимку 1883—1884 рр. почав організовувати вечори-сходки з метою згуртування рядів революційно настроєної молоді і зборів коштів на користь «Народної волі». Їх відвідувало по 20—30 осіб. Питання, що стосувалися роботи гуртків, обговорювалися окремо, конспіративно. Деякі з них (про створення гуртків та ін.) виносилися на розгляд усіх присутніх. Інколи на загальних сходках дискутували на політичні теми. Так, одного разу Л. Верцинський намагався довести, що замах на Олександра II був помилковим кроком народовольської організації, бо це відштовхнуло від неї частину співчуваючих. Інші ж заперечували йому і твердили, що 1 березня засвідчило силу і значення «Народної волі», яка після цього набула ще більше послідовників²⁰. Й справді, в середовищі самоосвітніх гуртків ця подія мала неоднозначні наслідки. Ліберальні устремління деяких учасників цього руху не мали нічого спільного з радикалізмом народовольців. Однак уряд був наляканий розмахом самоосвітнього руху.

На теренах України, що входили до Одеського учбового округу, в середні навчальні заклади після проведення політичних справ розсилались списки «політично неблагонадійних» учнів, аби ті не змогли продовжувати навчання²¹. Нагляд шкільного керівництва, поліції, жорстоке регламентування правил шкільного життя тощо формували становище учнівства, в якому найбільш розвинуті учні ставали на шлях самоосвіти. Вона, своєю чергою, призводила до забороненої опозиційної діяльності. Так, приміром, читання

творів Д. І. Писарева було для учня поза законом. А отже, молоду людину, що їх перечитувала чи зберігала, можна було віднести фактично до рангу політичного злочинця. На кінець XIX століття таких заборонених творів для учнівства нараховувалось вже 125²². Це стосувалось й журнальних статей.

В даній ситуації «Народна воля» приділяла значну увагу пропаганді своїх ідей серед учнівства та студентства, надаючи їхній діяльності більш організованих форм. Й тому цілком логічно виглядає той факт, що найбільш організованою формою опозиційного руху учнівства другої половини XIX століття на півдні України став гурток саме народовольського спрямування. Інша справа: чи можна вважати такими гуртки, що контактували з ним? Лише почасти. Окремі представники дійсно стали на позиції народовольців, але основна маса гуртківців так і залишилась на самоосвітніх позиціях.

У серпні 1884 р. одеська народовольська група була розгромлена жандармами. Восени цього року центральний народовольський учнівський гурток діяв в умовах постійного поліцейського переслідування. У середині жовтня на зборах, що відбулися за участю Г. Ф. Борзякова, А. П. Верцинського, І. Ф. Борзякова, Д. Ф. Лебедева, було вирішено підготувати випуск прокламацій з приводу останнього політичного процесу в Петербурзі (процес «14-ти», 24—28 вересня 1884 р.) і страти народовольців М. М. Рогачова й О. П. Штротберга. Гуртківцям вдалося відгектографувати дві відозви — «Рабочие!» і «К русскому обществу» (обидві позначено 14 жовтня і підписано «соціалісти-революціонери»). Тексти їх написав Г. Борзяков. 14—15 жовтня прокламації було розкидано по місту, розіслано поштою²³.

Після розгрому одеської народовольської групи центральний учнівський гурток діяв, по суті, самостійно. Однак його самостійні дії незабаром також припинилися: 17 грудня заарештували Л. П. Верцинського, вслід за ним Г. Ф. Борзякова, Д. Ф. Лебедева та ін. Гуртківців покарали адміністративно: заслання, нагляд поліції²⁴.

Визначаючи місце центрального одеського народовольського учнівського гуртка в загальному опозиційному русі учнівства Півдня України, варто вказати на те, що він був виявом домінуючих тенденцій цього руху. Так, серед решти напрямів учнівського руху саме народовольський проявив себе найбільш організовано. Серед різних форм опозиційної діяльності учнів — саме гурткова стала домінуючою. Водночас, при розгляді характеру стосунків з рештою гуртків, необхідно визнати, що народовольські позиції не завжди були прийнятні для учнівства. Тим не менше, залишаючись на самоосвітніх позиціях, гуртківці Одеси, Миколаєва, Ростова, Кишинєва, Херсона отримували від «центрального гуртка» заборонену літературу та активно співробітничали з питань напрацювання напрямів гурткової роботи.

Вперше учнівський опозиційний рух Півдня України вийшов на новий якісний рівень своєї діяльності. Від автономної самоосвітньої діяльності гуртків у ряді міст Півдня України — до утворення організаційного центру в місті Одесі, від суто шкільних проблем — до суспільно-політичних. Саме в цьому вбачається головна роль центрального одеського народовольського учнівського гуртка в загальному опозиційному русі другої половини XIX століття. Подальше дослідження цієї проблематики надасть можливість більш глибоко дослідити витоки суспільно-політичних рухів України означеного періоду.

- 1 *Катренко А.М.* У пошуках побудови справедливого суспільства: (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). — К.: Видавництво НДУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. — 320 с.
- 2 *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1995. — 240 с.
- 3 *Динзе Вл.* Очерки по истории среднешкольного движения. — Сп-б.: Издание О. Богдановой. — 1909. — С. 33.
- 4 *Титлинов Б.В.* Молодежь и революция. 1860—1905 гг. — Изд. 2-е. — Л.: Гос. издательство, 1925. — 166 с.
- 5 *Ткаченко П.С.* Учащаяся молодежь в революционном движении 60—70-х гг. XIX в. — М.: Мысль, 1978. — 245 с.
- 6 *Борисенко В.Й., Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900—1907 рр. — К.: Видавництво НПУ ім. Драгоманова, 2002. — 149 с.
- 7 *Катренко А.М.* Вказ. праця. — С. 137.
- 8 Там само.
- 9 Там само.
- 10 Там само. — С.138.
- 11 Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 419. — Оп. 1. — Спр. 1221. - Арк. 190-194.
- 12 Там само. — Арк. 193.
- 13 Там само.
- 14 *Катренко А.М.* Вказ. праця. — С. 138—139.
- 15 ЦДІАК України. — Ф. 419. — Оп.1. — Спр. 1204. — Арк. 19.
- 16 *Катренко А.М.* Вказ. праця. — С. 138—139.
- 17 ЦДІАК України. — Ф. 419. — Оп. 1. — Спр. 1221. — Арк. 190.
- 18 *Бабіна О.І.* Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX — на початку XX століття): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 2000. — 199 с.
- 19 *Катренко А.М.* Вказ. праця. — С. 140.
- 20 Там само.
- 21 Державний архів Кіровоградської області. — Ф. 60. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—26.
- 22 Сборник постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям Московского учебного округа за 1871—1895 годы. Сост. В. Исаенков. — М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. — С. 398—403.
- 23 *Катренко А.М.* Вказ. праця — С. 140.
- 24 Там само. — С. 142.